

บทที่ 5

สรุปผลการศึกษา

5.1 ข้อค้นพบจากการศึกษา

การศึกษาวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนแออัด: กรณีศึกษาชุมชนหัวฝาย อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ มีวัตถุประสงค์ที่จะเข้าใจว่าอัตลักษณ์ของคนในชุมชนหัวฝายในแต่ละช่วงเวลานั้นมีความแตกต่างกันหรือไม่ และความแตกต่างในอัตลักษณ์นั้นเกิดขึ้นจากเงื่อนไขปัจจัยอะไรที่ก่อตัวขึ้นเป็นกระบวนการของความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์

การที่จะทำความเข้าใจในกระบวนการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมจำเป็นต้องพิจารณาถึงเงื่อนไขปัจจัยที่แวดล้อมกลุ่มคนในชุมชนนั้นอยู่และต้องตระหนักถึงความแตกต่างของบริบทแต่ละยุคที่ล่วงแล้วแต่มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมทั้งสิ้น เพราะอัตลักษณ์ทางสังคมไม่สามารถที่จะเกิดได้ใน “สูญญากาศ” และที่สำคัญ อัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนนั้นเกิดขึ้นมาได้หลายลักษณะ ทั้งในลักษณะที่ชุมชนมีพลังในการสร้างอัตลักษณ์ขึ้นมาเอง การถูกสร้าง “อัตลักษณ์” ชุมชนไว้ด้วยอำนาจที่เหนือกว่าพลังของชุมชนและอัตลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบโต้หรือแก้ต่างอัตลักษณ์ที่ครอบงำชุมชน

ผลของการศึกษาพบว่า กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของคนในชุมชนหัวฝายความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับความเปลี่ยนแปลงนานัปการของชุมชนเมืองเชียงใหม่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาที่เน้นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ที่แตกต่างกันไปตามบริบททางสังคมวัฒนธรรมและการเมือง พบว่า อัตลักษณ์ในยุคแรกเป็นอัตลักษณ์ที่เกิดจากความเป็นชาติพันธุ์วรรณาของกลุ่มคนต่างๆ ที่อพยพโยกย้ายเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองเชียงใหม่ และกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งนั้นก็คือ การสร้างระบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นอยู่ 2 ระบบด้วยกัน ก็คือการสร้างสายสัมพันธ์ของความเป็นชาติพันธุ์ที่นำไปสู่การเกิดระบบคุณค่าทางช่างฝีมือที่มีต่อเมืองและสร้างสายสัมพันธ์ทางสังคมในระบบชุมชนวัด ทั้งสองประเภทได้รับอิสระในการดำรงอยู่ภายใต้การดูแลและปกครองของภคินี สิ่งที่น่าสนใจก็คือ การเกิดอัตลักษณ์ทั้งสองระบบนี้นำไปสู่การปรากฏของความมั่นคงในชีวิตต่อความเป็นชาติพันธุ์ และสร้างระบบความเชื่อวชาญเฉพาะด้านแก่กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกัน เช่น กลุ่มช่างฝีมือ กลุ่มการค้าขาย ที่มีระบบ

ความเชี่ยวชาญที่มีความแตกต่างกันไป ในยุคของการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ของคนในชุมชนเมือง จากชุมชนวัดที่มีระบบการจัดสายสัมพันธ์ตามระบบเครือญาติ หรือระบบชาติพันธุ์และการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ของคนในชุมชนที่เกิดจากระบบความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านได้รับผลกระทบจากระบบการปกครองจากกลุ่มภายนอกที่เข้ามาแทรกแซงทั้งระบบการปกครองรูปแบบใหม่ในช่วงรัชกาลที่ 5 และระบบเศรษฐกิจที่เข้ามาของประเทศมหาอำนาจอาณานิคมตะวันตก การเปลี่ยนแปลงทั้งสองส่วนมีผลกระทบต่อชุมชนหัวฝ้ายและชุมชนเมืองอื่นๆ ในแง่ของวิถีชีวิตที่ถูกกระทบ เช่น การเข้าสู่การปกครองจากรัฐส่วนกลาง การเข้าไปสู่ระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์แบบใหม่ที่มีระบบแนวคิดชั่วคราวข้ามกับระบบเศรษฐกิจเดิม

ดังนั้นรูปแบบอัตลักษณ์ของชาวชุมชนหัวฝ้ายและชุมชนเมืองเชียงใหม่ จึงสั่นคลอนด้วยระบบเศรษฐกิจที่ส่งผลอย่างมากต่อวิถีชีวิต มีผลต่อการปรับตัวของชาวบ้านระดับล่าง โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรกรรมที่เป็นผลผลิตที่สำคัญที่เพียงแค่พอกับการหล่อเลี้ยงชีวิตประจำวันไปสู่การจำหน่ายและขายสู่ท้องตลาด ระบบสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นเหล่านี้มีชาวบ้านจำนวนมากได้ละฐานเกษตรกรกรรมไปสู่การแสวงหารายได้จากระบบเงินตราในรูปแบบของการทำงานรับจ้างแรงงาน และกลุ่มผู้ชำนาญการช่างฝีมือต่างๆ ลดคุณค่าลงเหลือเพียงแรงงานผลิตเครื่องหัตถกรรมที่นับวันจะลดค่านิยมในการบริโภคมากขึ้น อันเนื่องจากตลาดการค้าได้เข้าไปสู่การค้าขายผลิตภัณฑ์โรงงานอุตสาหกรรมที่มีเครื่องอุปโภคบริโภคที่ดีกว่าและมีราคาถูกลงกว่าหลายเท่า และสามารถพบเจอหัวเมืองรูปแบบการค้าขายที่แตกต่างไปจากระบบการค้าเดิม แต่ค้าขายที่ลดบทบาทของภาคเมืองที่ยังอยู่รอดได้ก็คือระบบการค้าดั้งเดิมของพื้นเมืองเชียงใหม่ นั่นก็คือ ตลาดนัดหรือกาดนัดที่มีรูปแบบการขยับขยายย้ายไปตามฐานของชุมชนและหมู่บ้าน ในขณะที่การค้าขายรูปแบบใหม่เกิดขึ้นมาจากการค้าขายในรูปแบบร้านเช่นการมีร้านค้าถาวรของชุมชนพ่อค้าชาวจีน ซึ่งส่งผลให้เกิดระบบการค้าเกิดขึ้นในเชียงใหม่ 2 รูปแบบก็คือ การค้าแบบชาวบ้าน และการค้าแบบชาวเมือง ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ได้ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ของชาวหัวฝ้าย โดยเฉพาะในช่วงนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาโดยเฉพาะการอพยพโยกย้ายถิ่นฐาน และการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดิน ดังนั้นจึงพบว่า กลุ่มระบบความสัมพันธ์เดิมได้โยกย้ายไปอยู่ในอำเภอรอบนอกส่วนหนึ่งและอีกส่วนหนึ่งยังคงดำรงอยู่ในฐานของการประกอบอาชีพในเมือง ในขณะที่อาชีพที่เป็นที่นิยมของกลุ่มชาวบ้านที่เป็นชาวนาก็คือการประกอบแรงงานรับจ้างในเมืองตามร้านค้าต่างๆ และนอกเมืองในรูปแบบของการรับจ้าง เช่น การรับจ้างทำนา และเมื่อหมดภาวะการทำนาเมื่อเจ้าของที่นาได้ขายที่ดินให้แก่นายทุนนักธุรกิจที่เข้ามาซื้อขาย และขยายตลาดเชียงใหม่ที่มีนโยบายมุ่งสู่การทำธุรกิจการท่องเที่ยวมากยิ่งขึ้น

ดังนั้นในยุคที่เกิดภาวะการปรับตัวเปลี่ยนแปลงชุมชนและสังคมเช่นนี้การปรับตัวของชาวบ้านที่อยู่เดิมซึ่งส่วนหนึ่งมีสิทธิในการถือครองโฉนดที่ดิน และส่วนหนึ่งที่อยู่ภายใต้การดูแลของวัดหัวฝายโดยเช่าที่ดินของวัดอาศัยอยู่ และอีกส่วนหนึ่งที่เกิดขึ้นมาจากการอพยพโยกย้ายซึ่งในช่วงแรกหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นชาวบ้านรอบนอกอพยพเข้ามาสู่เมืองเพื่อประกอบอาชีพรับจ้าง

ภายใต้กระบวนการความเปลี่ยนแปลงอำนาจรัฐและระบบเศรษฐกิจเช่นนี้ ได้ทำให้อัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนหัวฝายมีลักษณะที่ซ้อนทับกันหลายลักษณะมากขึ้นทั้งอัตลักษณ์ความเป็น “ราษฎร” อัตลักษณ์ “ชาติพันธุ์” อัตลักษณ์ “ช่างฝีมือ” และที่สำคัญอัตลักษณ์ของ “พื้นที่เปิด” สำหรับการย้ายถิ่นของคนนอก

ต่อมาราวปี พ.ศ.2512 เป็นต้นมาก็มีการอพยพโยกย้ายของกลุ่มชาติพันธุ์ใหม่ของสังคมในนามของกลุ่มชนเผ่าหรือกลุ่มชาวเขาเข้ามาสู่เมืองเพื่อประกอบอาชีพต่างๆ ในภาคธุรกิจการท่องเที่ยวที่มีอยู่มากมายใจกลางเมืองเชียงใหม่ ลักษณะของสภาพชุมชนที่มีผู้คนเข้ามามากยิ่งขึ้นบนพื้นที่หรือที่ดินที่มีอยู่อย่างจำกัด ประกอบกับโครงสร้างของความเป็นเมืองรูปแบบใหม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไป เช่น มีแนวคิดการสร้างเมืองตามระบบผังเมืองแบบใหม่ โดยเฉพาะการสร้างผังเมืองตามรูปแบบของเมืองเศรษฐกิจเพื่อรองรับฐานเศรษฐกิจที่จะขยายตัวเข้าสู่เมืองเชียงใหม่ ดังนั้นพบว่า โครงสร้างของชุมชนหัวฝายเป็นรูปแบบโครงสร้างของชุมชนดั้งเดิมเมืองเดิม เมื่อถูกเปรียบเทียบกับเมืองใหม่ผังเมืองใหม่จึงเกิดความล้าหลังทางสังคมและวัฒนธรรมเกิดขึ้น และประการที่ต่อมารูปแบบของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ให้สิทธิต่อผู้ถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินมากกว่าผู้ใช้ประโยชน์ในที่ดิน ได้สร้างระบบความสัมพันธ์ของสังคมที่สร้างข้อพิพาทเป็นระยะเวลายาวนาน ในลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมเช่นนี้จึงนำชุมชนหัวฝายซึ่งเป็นชุมชนดั้งเดิมไปสู่การสร้างการนิยาม ชุมชนแออัดในเวลาต่อมา

จะเห็นได้ว่ากระบวนการขยายตัวของรัฐและระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ได้กลายเป็นพลังสำคัญในการสร้าง “อัตลักษณ์ทางสังคม” เข้าครอบงำอัตลักษณ์เดิมของคนในชุมชนและกลายเป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญที่คนในชุมชนเองยอมรับและใช้อัตลักษณ์นี้ในการดำรงชีวิต ทั้งยอมรับวิกฤตระบบสาธารณูปโภคด้านที่อยู่อาศัย รวมถึงยอมรับการนิยามให้กลายเป็นผู้ยากไร้ทั้งในด้านการศึกษา เศรษฐกิจ สังคมและการเมือง

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญได้เกิดขึ้นเมื่อเกิดความรู้ในเรื่องการพัฒนาประเทศแบบใหม่โดยเน้นให้เกิดกระบวนการการจัดการชุมชนโดยชุมชน ดังนั้น กลุ่มปัญญาชนจำนวนมากที่มีระบบแนวคิดเรื่องการพัฒนาประเทศและการพัฒนาคนของชาติได้เข้าไปสู่การให้ความร่วมมือ การช่วยเหลือและจัดระบบการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างกลุ่มนักปัญญาชน เช่น นักวิชาการ นัก

พัฒนาเอกชน เจ้าหน้าที่หน่วยงานราชการต่างๆ ฯลฯ ต่างมุ่งเพื่อเข้าไปสู่การแก้ไขปัญหาที่อยู่อาศัย และปัญหาเศรษฐกิจของชุมชน โดยเน้นใช้วิธีการที่ชาวบ้านมีความคุ้นเคยและเป็นรากฐานของความเป็นชุมชนก็คือ การจัดกลุ่มกิจกรรม

ดังนั้นพบว่า วิธีการเรียนรู้เรื่องเศรษฐกิจได้จัดโครงการกิจกรรมการอบรมทรัพย์ของชุมชนเกิดขึ้นทั้งรูปแบบกิจกรรมอบรมทรัพย์รายวันและรายเดือนนับแต่เด็กเล็ก เยาวชน และคนในชุมชน ในขณะที่ยวกันปัญหาเรื่องที่อยู่อาศัยโดยเฉพาะโครงสร้างของชุมชนที่ต้องเปลี่ยนแปลงให้เกิดความสมดุลกับภาคความเป็นเมือง วิถีคิดเรื่องจิตสำนึกของความเป็นเมืองของผู้คนในชุมชนได้เกิดขึ้นอย่างมีระบบและต่อเนื่องผ่านกิจกรรมที่ร้อยรัดแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน เช่น การจัดระบบองค์ความรู้แลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆ เพื่อจัดการระบบสิ่งแวดล้อม จัดการระบบโครงสร้างของที่อยู่อาศัย จัดการระบบองค์การความร่วมมือระหว่างชุมชนต่อชุมชน จังหวัดต่อจังหวัด และภาคต่อภาค นำไปสู่การสร้างระบบเครือข่ายทั่วประเทศในเวลาต่อมา กระบวนการสร้างจิตสำนึกของความเป็นเมืองหรือการมีคุณค่าของความเป็นเมืองถูกค้นพบจากเวทีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันของชาวชุมชนจากโครงการและกิจกรรมที่ได้มีการปฏิบัติร่วมกันของชุมชน และเป็นสิ่งที่สร้างความชอบธรรมและเพิ่มพูนอำนาจในการดำเนินชีวิตซึ่งเป็นระบบความภาคภูมิใจของตนเองต่อความเป็นคนไทย และมีความสามารถในการรักษาตนเอง ครอบครัวยุ และสร้างให้เมืองยอมรับคนในชุมชนผ่านระบบการสื่อสารต่างๆ ในกิจกรรมต่างๆ ความร่วมมือระหว่างกันและกันจึงเป็นบทบาทที่สำคัญที่ทำให้เกิดเครือข่ายเชิงเครือข่ายแบบใหม่เกิดขึ้นบนฐานของความเห็นอกเห็นใจของผู้คนที่อาศัยอยู่ในชุมชนแออัด และการจัดระบบเครือข่ายองค์กร และองค์กรชุมชนที่เกิดขึ้นทั่วประเทศครั้งนี้ได้นำไปสู่การสร้างบทบาทและหน้าที่ที่พึงควรกระทำต่อเมืองและสังคม อาทิเช่น การเข้ารับฟังปัญหาของภาคเมืองร่วมกันองค์กรภาคประชาชนอื่นๆ ในส่วนอื่นๆ ของเมือง เช่น องค์กรภาคประชาชน ภาคประชาสังคม ประชาคม ฯลฯ เหล่านี้ ซึ่งทำให้ความเป็นชาวชุมชนถูกทำให้กลายเป็นความเป็นพลเมืองโดยแท้จริงของสังคมในปัจจุบัน

การศึกษาค้นพบความเปลี่ยนแปลงของอัตลักษณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นท่ามกลางเงื่อนไขสถานะแวดล้อมและบริบทความเปลี่ยนแปลงของสังคม ทำให้สามารถมองแนวทางการศึกษาอัตลักษณ์ของสังคมไทยได้ในหลายประเด็น

ประการแรก การศึกษา “อัตลักษณ์ทางสังคม” ในสังคมจำเป็นที่จะต้องศึกษาในกลุ่มย่อยแต่ละกลุ่มให้กว้างขวางมากขึ้น เพราะความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระบบใหญ่ไม่ว่าจะเป็นรัฐหรือระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์ แม้ว่าจะมีพลังอย่างมหาศาลที่จะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ของผู้คน แต่ผลกระทบที่มีต่อชุมชนที่มีลักษณะการดำรงอยู่ที่แตกต่างกันน่าจะทำให้เกิด

กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ที่ไม่เหมือนกัน และความแตกต่างในแต่ละชุมชนแต่ละพื้นที่นั้นก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์กับรัฐและการผลิตเชิงพาณิชย์อย่างไร

ประการที่สอง การศึกษา “อัตลักษณ์ทางสังคม” จำเป็นที่จะต้องสร้างแนวทางในการศึกษาความซับซ้อนของอัตลักษณ์หลายลักษณะที่เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน โดยทำการศึกษาว่าในเงื่อนไขเฉพาะอย่างไร ที่คนในชุมชนหรือพื้นที่หนึ่งๆ เลือกใช้อัตลักษณ์ลักษณะหนึ่ง หากเงื่อนไขเปลี่ยนแปลง คนในชุมชนก็เลือกใช้อัตลักษณ์อีกลักษณะหนึ่ง

การศึกษาความซับซ้อนของปฏิบัติการจริงทางสังคมของอัตลักษณ์น่าจะทำให้เข้าใจได้ลึกซึ้งทั้งในส่วนของกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ และที่สำคัญจะทำให้เข้าใจถึงอัตลักษณ์กับตำแหน่งแห่งที่ของคนในชุมชนและชุมชน ดังที่เห็นว่าหากชุมชนมีความเป็นอิสระโดยสัมพันธ์กับรัฐและตลาด ชุมชนก็จะมีพลังในการสร้างอัตลักษณ์ที่มีพลังของตนเอง หากปราศจากความเป็นอิสระโดยสัมพันธ์จากรัฐและตลาด โอกาสที่ชุมชนจะถูกรัฐสร้าง “อัตลักษณ์” ก็เป็นไปได้โดยง่าย

ประการที่สาม การศึกษา “อัตลักษณ์ทางสังคม” แยกไม่ออกจากการศึกษาความเปลี่ยนแปลงความหมายที่สำคัญสองด้านด้วยกัน คือ การเปลี่ยนแปลงความหมายของปัจเจกชนกับความเปลี่ยนแปลงความหมายของ “พื้นที่”

การที่จะเปลี่ยนแปลงความหมายของคนในชุมชนได้จำเป็นต้องตระหนักว่ามีความเปลี่ยนแปลงความหมายของปัจเจกชนที่ดำรงอยู่ในชุมชนนั้น กล่าวคือ ต้องเกิดความเปลี่ยนแปลงความหมายของปัจเจกบุคคลให้มีความสัมพันธ์อย่างมีความหมายและมีนัยยะความสัมพันธ์ที่สำคัญต่อชุมชนก่อน จึงจะนำไปสู่ศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงความหมายของพื้นที่ ดังปรากฏอย่างชัดเจนว่าเมื่อคนในชุมชนหัวฝายเปลี่ยนความหมายตนเองจากคนยากไร้และขยะเมืองมาสู่ “คนสร้างเมือง” ก็ทำให้ทั้งสี่กลุ่มเริ่มเข้าไปสร้างกิจกรรมเปลี่ยนแปลงที่อยู่อาศัยของตน

ดังนั้นจึงสรุปได้จากการศึกษาวิจัยของวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้ว่า การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนหัวฝายได้ถือกำเนิดขึ้นด้วยปัจจัย 4 ประการด้วยกัน กล่าวคือ 1) เกิดจากการอธิบายและการสร้างความหมายให้กับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมเริ่มต้นด้วย ระบบเครือญาติ โดยการอธิบายผ่านเชื้อชาติกำเนิด ซึ่งในกรณีนี้เรียกว่า ระบบความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ 2) เกิดจากสิ่งที่แสดงความเป็นตัวตนถึงการตั้งถิ่นฐานดั้งเดิม โดยส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปที่การถิ่นถือกำเนิด ซึ่งมักเป็นพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ และบางครั้งอธิบายไปถึงพื้นที่ทางกายภาพด้วย การอธิบายอัตลักษณ์ของตัวตนของการตั้งถิ่นกำเนิด เกิดขึ้นจากการอพยพโยกย้าย และไปตั้งถิ่นฐานใหม่เกิดการปะทะสังสรรค์ระบบความสัมพันธ์ที่แตกต่างกันของกลุ่มคนต่างๆ จึงมีการอธิบายตัวตนเพื่อให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างกันและกัน และสร้างระบบคุณค่าของกลุ่มของตนจากการตั้งถิ่นฐานเดิม 3) เกิดจากการอธิบายระบบความสัมพันธ์ทางการเมืองเป็นหลัก ระบบทางการเมืองมักแสดงให้เห็นถึงอำนาจที่มี

มากนัก้อยแตกต่างกันไป โดยมักขึ้นอยู่กับอำนาจการปกครองหรือการบริหารจัดการที่จัดแบ่งหน้าที่ทำให้เกิดความแตกต่างของกลุ่มที่ใช้อำนาจ และกลุ่มที่ต้องน้อมรับตอบสนองต่ออำนาจนั้นๆ จึงทำให้การแสดงตัวตนหรือการอธิบายตัวตนแตกต่างกันไป ทั้งนี้อาจมีการอธิบายเชิงสัญลักษณ์ผ่านพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ พื้นที่ทางกายภาพ ผ่านพื้นที่ทางสังคมด้วยหรือไม่ก็ได้ หรืออาจมีการจัดระบบการสร้างความหมายให้กับพื้นที่ทั้งสามประเภทนี้แตกต่างกันไป ตามแต่ผู้มีอำนาจในแต่ละยุคสมัยจะอธิบายหรือสร้างความหมายขึ้นมาใหม่หรือไม่ก็ตาม และ 4) เกิดขึ้นจากการสร้างระบบคุณค่าขึ้นมาใหม่ โดยมีการอธิบายกลุ่มขึ้นมาใหม่ที่ชัดเจนมากก็คือ รูปแบบการจัดกิจกรรม และกิจกรรมที่สำคัญต่อการสร้างระบบคุณค่าหรือตัวตนขึ้นมาใหม่ก็คือ กิจกรรมทางสังคม และกิจกรรมทางสังคมประกอบด้วย หนึ่ง กิจกรรมของระบบความสัมพันธ์ของชุมชนทั้งภายในและภายนอกชุมชน และสองกิจกรรมที่เกิดจากการประกอบอาชีพ โดยกิจกรรมระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน จะช่วยหนุนเสริมการประกอบอาชีพของผู้คนในชุมชนและสังคม และมีความสำคัญต่อการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของชุมชนและสังคมในแต่ละยุคสมัยที่ชัดเจนอย่างยิ่ง

ประการสุดท้าย การศึกษา “อัตลักษณ์ทางสังคม” น่าจะมีการศึกษาเชิงเปรียบเทียบในระดับชาติและในระดับท้องถิ่นที่แตกต่างกันทั้งในสังคมไทยและกลุ่มประเทศที่มีการพัฒนาคล้ายคลึงกันเพื่อที่จะทำให้เกิดการขยายพรมแดนทางทฤษฎีต่อไป

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ นับเป็นการวิจัยที่ค้นพบว่า การพัฒนาสังคมที่จะเกิดขึ้นได้นั้นจะประสบความสำเร็จก็ต้องเกิดขึ้นจากความร่วมมือร่วมใจกันในหลายๆ ฝ่ายหรือการสร้างความร่วมมือในระดับภาคีความร่วมมือในหลายด้านหลายฝ่าย กล่าวคือ งานพัฒนาจะสำเร็จไม่ได้เกิดขึ้นเพราะกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งแต่เกิดขึ้นจากการร่วมมือกันหลายฝ่าย เช่น องค์กรชุมชน เครือข่ายองค์กรชุมชน นักพัฒนาเอกชน นักวิชาการ นักธุรกิจ เจ้าหน้าที่หน่วยงานราชการทุกประเภทที่เกี่ยวข้อง จึงจะสำเร็จในรูปแบบของการพัฒนาได้ ยังมีภาคีความร่วมมือมากยิ่งขึ้นเพียงใด การพัฒนาเพื่อความสำเร็จมีมีแนวโน้มเพิ่มมากยิ่งขึ้นเพียงนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนามนุษย์ซึ่งนับว่าเป็นการพัฒนาที่สำคัญที่สุดในการพัฒนาทั้งปวง ดังเช่น กลอนที่ครูชบ ยอดแก้ว ที่กล่าวไว้น่าสนใจว่า

“จะปลูกพืชต้องเตรียมดิน

จะกินต้องเตรียมอาหาร

จะพัฒนาการต้องเตรียมประชาชน

จะพัฒนาคนต้องพัฒนาจิตใจ

จะพัฒนาใครต้องพัฒนาตน(ก่อน)”